

AZƏRBAYCANDA İLK MİLLİ MƏKTƏBLƏR VƏ HƏMİN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİSİN SƏVİYYƏSİ

Təhsil sistemində tədrisin forma və üsullarının yenilənməsində müasirləşmə prosesləri ciddi təsir göstərmişdir. Bu, 1880-ci illərdə Rusiya imperiyasının türk-müsəlman xalqları arasında cədidçilik hərəkatının meydana çıxmasında özünü göstərmişdir. Müsəlman kütlələri arasında təhsilin və mədəniyyətin təbliği üçün çıxış edən cədidçilik mövcud ənənəvi konfessional təhsil sistemində dərin islahatlara böyük əhəmiyyət verirdi.

O dövrdə tarix səhnəsinə çıxan milli ziyalıların ilk nəsilləri təhsilin yeni üsullarının yayılması və tətbiqinə diqqətli yanaşırdılar. Onlar müasir məktəblərin açılmasını bir çox problemlərin həlli kimi görür və xalq kütlələrini geri qalmış vəziyyətdən çıxarmaq üçün yeganə vasitə hesab edirdilər. Məhz bu dövrdə, yeni XIX əsrin 60-90-cı illərində Azərbaycanda “yeni üsullu məktəblər” yarandı və burada müasir Avropa tədris metodları tətbiq olunmağa başladı [5, s. 122]. İlk yeni üsulu məktəb “Üsuli-cədid” məktəbi 1869-cü ildə Şamaxıda məşhur Azərbaycan şairi və maarifçisi Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) tərəfindən açılmışdır. Şirvani böyük şair olmaqla bərabər, həm də dövrün pedaqoq və məktəbdar olmuşdur. Ömrünün 18 ilini məktəbdarlığa bağlayan şair elmin bir çırağı olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağına bilirdi. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edirdi. Bu təhsil müəssisələri ənənəvi dini məktəblərdən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Çünki burada tədris prosesi yeni, müasir metodlara əsaslanırdı. Dini təlimdəki tədris üsullarının əksinə olaraq burada materialın şüurlu mənimsənilməsi üsulundan istifadə edilirdi, şagirdlərin cismani cəzalandırılması qadağan olunurdu. Burada uşaqlar həmişə üzərində deyil, skamyalarda (stul) oturur, parta, lövhə, qlobus və digər məktəb avadanlıqlarından istifadə edirdilər.

Tədris prosesində şairin özü və dostları tərəfindən hazırlanmış dərsliklərdən istifadə edirdilər. Məktəbdə proqram üzrə keçilən əsas fənlər türk, fars və rus dilləri ilə yanaşı təbiət, coğrafiya fənlərində keçirilirdi. Görkəmli şəxsiyyətlər M.Ə.Sabir, S.M.Qənizadə, S.M.Əfəndiyev, H.B.Nəzərli və digərləri ilk və dünyəvi təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə “kafir məktəbi” adlandırdıqları həmin məktəblərdə almışdılar. Müasirliyin təbliğatçısı olan şair M.Ə.Sabirdə üsuli-cədid əleyhdarlarını kəskin satira atəşinə tutmuşdur. Bu təcrübə o qədər müsbət nəticələr verdi ki, Azərbaycanın digər bölgələrində də davam etdirildi. Belə ki, sonrakı illərdə belə məktəblər - Naxçıvanda Məmməd Tağı Sidqi, Şuşada Mir Möhsün Nəvvab, İrəvan və Təbrizdə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən açılmışdır.

XIX əsrin sonlarında yaşamış görkəmli maarifçi, yazıçı və şair Məmməd Tağı Sidqi (1854-1903) Azərbaycanda, xüsusən də Naxçıvanda məktəb işinin islahatına, yeni üsullu məktəblərin kütləviləşməsinə mühüm töhfələr vermişdir. Belə məktəblərdən biri də 1892-ci ildə Ordubadda Tağı Sidqinin açdığı “Əxtər” milli məktəbi idi. Bu məktəbdə aparılan ana dilində təhsil tezliklə yeni təhsil ocağına şöhrət gətirdi. İrəvan qubernatorunun 1892-ci il hesabatında qeyd olunurdu ki, “yerli əhali bu məktəbə elə xoş münasibət bəsləyir ki, övladlarını kilsə məktəblərindən çıxarıb “Əxtər”-ə yazır” [5, s. 41]. 1894-cü ildə Naxçıvana köçərək Məmməd Tağı Sidqi burada “Tərbiyə” adlı yeni məktəb açaraq, bölgədə də maarifin inkişafında yeni səhifə açmışdır. 1898-ci ilə kimi fəaliyyət göstərən Tərbiyə məktəbi sonralar rus-tatar məktəbinə çevrilmişdir. M. T. Sidqi məktəb proqramına ana dili ilə yanaşı, rus, ərəb, fars dillərini, tarix, hesab, coğrafiya fənlərini də daxil etmişdir. Həmin dövrdə Naxçıvanda həmçinin «Məhəlli məktəblər», «Məktəbi-Xeyriyyə», «Rüşdiyyə» kimi tədris ocaqları da fəaliyyət göstərmişdir. “Yeni üsullu” məktəblər istər Naxçıvanın özündə, istərsə də ümumən Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının genişlənməsində və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu məktəblərdə müasir fənlər tədris olunur, bədii və maarifləndirici tədbirlər keçirilirdi ki, bu da yerli cəmiyyətin elmi ruhda tərbiyəsinə, yeni nəslin formalaşmasına təcridən təsir göstərirdi. Sidqinin hazırladığı mühüm elmi-pedaqoji dəyərə malik olan “Əxtər nümunələri”, “Qızlara hədiyyə”, “Qısa coğrafi yazı” və başqa dərsliklərin xüsusi rolu olmuşdur. Yeni üsul şüurlu təlimə yiyələnməyə yönəldilmişdi və əzbərləmə sisteminin zəifləməsinə, şagirdlərlə humanist rəftara doğru aparırdı. Bildiyiniz kimi, qadınların təhsil almaması o dövrün bütün müsəlman cəmiyyətlərində, o cümlədən Azərbaycanda ən aktual və ağırlı problemlərdən biri olaraq qalırdı. Sidqi əsl ziyalı və pedaqoq kimi qızların təhsil almasını, onların yeni, daha layiqli həyata yol açma biləcəklərini maarifçiliyə cəlb olunmasını çox vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə 1896-cı ildə M.T.Sidqi “Qızlar məktəbini” yaratdı [3, s. 96].

Sidqi məktəblərinin şagirdləri arasında Azərbaycanın tanınmış elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri – şair, dramaturq Hüseyn Cavid, şair satirik Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadinin, Azərbaycanın ilk peşəkar rəssamı Bəhlülun, professorlar Əziz Şərif, Rza Təhmasib, Məmməd Hüseyn Təhmasib və bir çoxlarının adları var.

Məhəmməd Tağı Sidqi tələbələrini çağdaş dövrünün ruhunda tərbiyə etməyə çalışır, onları öz dövrünün real şəraitində həyata hazırlamağa cəhd göstərirdi. Onun açdığı məktəbdəki yeni təhsil üsulu o illərdə ibtidai təhsil üçün tələb olunan qat-qat geniş material zənginliyini əhatə edirdi. Yeni üsullu məktəblərin açılması təşəbbüsülə çıxış edən şəxsiyyətlərdən biri də Nəvvab idi. Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) XIX əsr Azərbaycanın mütərəqqi ictimai həyatında mühüm yer tutmuşdur. O, Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Doğma şəhərində mədəni maarifin inkişafında Nəvvabın əhəmiyyəti çox idi. O, Şuşada təkcə Şuşanın deyil, bütün Azərbaycanın mədəni inkişafında mühüm rol oynamış “Məclisifəramuşai” ədəbi cəmiyyəti, eləcə də “Musiqiçilər cəmiyyəti” yaratmışdır. Nəvvabın adı Şuşada kitabxana və qiraət zalının, “üsuli-cədid” məktəblərinin yeni tədris üsulu ilə açılması ilə bağlıdır. 1895-ci ildə Nəvvabın təşəbbüsü ilə açılan “üsuli-

¹⁰³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

cədid” məktəblərində əvvəlki dini ilahiyat məktəblərindən fərqli olaraq ədəbiyyat, tarix, coğrafiya kimi fənlər tədris olunurdu. Həsən Rüşdiyyə kimi məşhur olan Hacı Mirzə Həsən Təbrizi (1851-1944) əslən azərbaycanlı olan İranlı din xadimi, müəllim, siyasətçi və jurnalist idi. O, İranda bəzi müasir tədris üsullarını təlim prosesində, xüsusən də əlifbanın tədrisində tətbiq etmişdir. Bu üsullar hələ də İranın ibtidai məktəblərində müəyyən dərəcədə istifadə olunur.

O, ilk təhsilini Təbriz şəhərində almışdır. Təhsilini davam etdirmək üçün Nəcəf şəhərinə gedir. Rüşdiyyə “Əxtər” qəzetində fars dilində təhsilin çətinlikləri haqqında məqalə oxuduqdan sonra Nəcəfdə dini məktəblərdə oxumaq planından əl çəkdi. Məqalədə yazırdı: “Avropada hər min nəfərdən on nəfəri savadsız, İranda isə hər min nəfərdən on nəfəri savadlıdır. Bu nöqsan əlifbanın çətinliyi və tədris üsulundakı qüsurdan irəli gəlir. İranda da Avropasayağı məktəblər olmalıdır”. 1880-ci ildə Bevruta gedir, orada fəaliyyət göstərən məktəblərin adı onun diqqətini cəlb edir və özünə “Rüşdiyyə” təxəllüsünü götürür. Bevrutdakı Darülmüəllimində (Pedaqoji Universitetində) təhsil aldığı zaman üsuli-cədid məktəblərinin təsisini və idarə edilməsini öyrəndi [1, s. 196]. 1883-cü ildə İrəvana gələn Rüşdiyyə ilk pedaqoji fəaliyyətinə burada baslamağa qərar verir və burada müsəlmanlar üçün ilk müasir üsuli-cədid məktəbini açır. Rüşdiyə yeni tədris metodunda ərəb qrafikasından istifadə edən fars və azəri dillərini öyrətmək üçün əlifba hərfləri əvəzinə səslər anlayışından istifadə edib. İrəvanda açdığı məktəbə rəhbərlik etdiyi dörd il ərzində Rüşdiyyə Oktyabr İnqilabına qədər Qafqazın bir sıra məktəblərində əsas dərslər kimi tədris olunan “Vətən dili”ni Azərbaycan dilində yazıb. İlk dəfə “Üsuli cədid” təlim metodunu tanınmış kırımlı türk maarifçisi İsmayıl bəy Qaspralı (1841- 1914) tətbiq etmişdi. İsmayıl bəy XIX əsrin 70-ci illərində Baxçasarayda “Üsuli cədid” təlim metodunun tətbiqinə əsaslanan ibtidai məktəb açmışdı. Yeni metodun əsas üstünlüyü ondan ibarət idi ki, bu metod vasitəsilə şagirdlər oxuyub yazmağı qısa müddət ərzində öyrənirdilər. İsmayıl bəyin yeni təlim metodu çar Rusiyasının türk xalqları yaşayan əyalətlərinə sürətlə yayılmışdı. 1914-cü ildə bu metodu tətbiq edən məktəblər Rusiyanın müxtəlif şəhərlərdə 5000-ə yaxın “Üsuli cədid” təlim metodunu tətbiq edən məktəblər açıldı. Belə məktəblər Bakıda, Şuşada, Salyanda, Şamaxıda, Qubada da açılırdı. “Üsuli cədid” məktəbləri Azərbaycanda milli-dünyəvi təhsilin inkişafına təkan verirdi [2, s. 177].

Nəticə. Göründüyü kimi, XIX əsrin ikinci yarısında yeni təlimdə “Üsuli cədid” ideyasını irəli sürən ictimai-pedaqoji hərəkatın tədricən təşəkkül tapması hərf-heca üsulundan daha səmərəli olan səs üsuluna keçidi də təmin etmiş oldu. Bununla da, Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi ana dilli məktəblərdən sayılan həmin təhsil ocaqları, “Üsuli cədid” məktəbləri xalqımızın təhsil həyatında çox mühüm və önəmli bir rol oynadı.

İSTİFADƏ OLUNMUS ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Elm və təhsil. // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Elm, 1965, 336 s.
3. Əliyev Ə. Naxçıvanda MSSR-də maarifin inkişafı. Bakı: Maarif, 1964, 150 s.
4. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
5. Şəmsi M. Təbrizdə üsuli-cədid məktəblərinin təsis tarixindən. Azərbaycan məktəbi, 1983, 148 s.

Açar sözlər: Azərbaycan, məktəb, elm, üsuli-cədid, tədris, təlim, metod

Ключевые слова: Азербайджан, школа, наука, усули джадид, обучение

Keywords: Azerbaijan, school, science, usuli jadid, teaching, training, method

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda “üsuli-cədid” məktəbləri və tədrisin səviyyəsində rolu araşdırılmışdır. Bunun əksinə olan yeni təlimdə “Üsuli-cədid” ideyasını irəli sürən ictimai-pedaqoji hərəkat tədricən təşəkkül tapırdı. Bu tədris üsulunun əsas prinsiplərindən biri hərf-heca üsulundan daha səmərəli olan səs üsuluna keçid idi. Belə məktəblər yerli ziyalıların layihəsi əsasında yaradılmışdı. Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi ana dili məktəblərdən sayılan sayılan bu təhsil ocağı təxminən 14 il fəaliyyət göstərmiş, mürtəcə ruhanilərin təzyiqi və ağır maddi vəziyyət ucbatından fəaliyyətini dayandırmışdır.

Усули- джадид (национальные) школы в Азербайджане и уровень образования в этих школах Резюме

В статье рассматривается роль школ «усули-джадид» и образования в Азербайджане. Наоборот, в новом обучении постепенно формировалось общественно-педагогическое движение, выдвинувшее идею «усули-джадид». Одним из основных принципов этого метода обучения был переход от буквенно-слогового метода к более эффективному звуковому методу. Такие школы создавались на основе проекта местной интеллигенции. Считавшаяся одной из первых образцовых школ родного языка в истории азербайджанских школ, она действовала около 14 лет и прекратила свою деятельность из-за давления реакционных священнослужителей и тяжелого финансового положения.

Usuli-jadid (national) schools in Azerbaijan and the level of education in these schools

Summary

The article discusses the role of "usuli-jadid" schools and education in Azerbaijan. On the contrary, in the new education, a social and pedagogical movement was gradually formed, which put forward the idea of "usuli-jadid". One of the main principles of this teaching method was the transition from the letter-syllabic method to a more efficient sound method. Such schools were created on the basis of the project of the local intelligentsia. Considered one of the first exemplary schools of the native language in the history of Azerbaijani schools, it operated for about 14 years and ceased its activities due to pressure from reactionary clergy and a difficult financial situation.

RƏYÇİLƏR: dos. S.Abbasova və S.Ş.Mustafayeva